

Szabó Á. Töhötöm

Informális technikák a hagyományos gazdálkodásban

Bevezetés

A paraszti jelleg nem egy elemét ma is őrző hagyományos gazdálkodásról ismeretes – többek leírásában is találkozunk vele –, hogy a bevételi források szűkössége következtében a háztartások a külső kiadások minél nagyobb fokú leszorítására törekszenek. Ennek egyik módja, hogy a pénz jelenlétét nem feltételező cserekapcsolatokat alakítanak ki és tartanak fenn más családokkal, személyekkel, így bizonyos javakhoz – leginkább munkaerőhöz és mások tapasztalataihoz – hozzájuthatnak különösebb anyagi ráfordítás nélkül. A munkaerőnek és bizonyos, szimbolikus értéket is képviselő tárgyaknak a cseréje nem ismeretlen a paraszti gazdálkodásban, jobbra mindenütt előfordult és előfordul, ahol a faluközösség szervezete volt az irányítás intézménye. A kapitalizálódással és a pénztőke szerepének egyre nagyobb jelentőségűvé válásával azonban a hagyományos munkacseré veszített jelentőségéből, az erősen munkaközpontú közösségekben betöltött értékmegfogalmazási képességéből. Ugyanakkor a falusi gazdaságok tőkefelhalmozási képességei – néhány termelési kistáj kivételével – nem növekedtek számottevően, így a javak pénz felhasználása nélküli megszerzése még mindig meghatározó jellemzője ezeknek a gazdaságoknak. Ezek a gazdaságok tehát rákényszerülnek arra, hogy tőkeerejüket kímélő megoldásokat használjanak, amelyeknek csak egyik módja a munkaerő hagyományos cseréje, emellett számtalan lehetőség adódik – a vidék, a falu fekvésétől, a családfő személyi kvalitásaitól stb. függően – a fenti technikák alkalmazására, amelyeket én informális technikáknak nevezek.

Ezek megjelenése természetesen nem köthető csakis a hagyományos stratégiájú gazdaságok faluközösségi időkből örökölt és ma töredékeiben őrzött elemeihez, de a gazdaságok külső forrásainak szűkösségéhez és a kiadások leszorítására való törekvéshez sem. Noha ezeknek meghatározó szerepük van/lehet az informális rendszerek megjelenésében és fenntartásában, mellettük még sok olyan eleme van a rendszernek, amelyek a gazdaság és a társadalom magasabb szintű szerveződési formái működésének jellegzetességeit képezik le, és leírásukhoz nem elegendőek a

hagyományos gazdaságok vizsgálatában használt, fentebb utalásszerűen megjelenő fogalmak. Nevezetesen arról van itt szó, hogy a gazdaság magasabb szinten is az informális technikáknak helyet adva működik, nem egy esetben ennek a jellegnek a fenntartásában széles körű társadalmi egyetértésnek örvendő. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy e széles körű társadalmi konszenzus mögött időben a téveszkek gyakorlata és a szocialista redisztributív gazdaságirányítás áll, hisz a közösből való eltulajdonítás erkölcsi megítélése a szocializmus idején egyenesen pozitív volt, és a helyezkedni, a rendszer előnyeit kihasználni tudó ember a korszak valamiféle ethoszává vált. Ugyanakkor azt is el kell mondanunk, hogy a jelenségek leírásához nem elég tudnunk ezek szocializmusbeli előképeiről, hisz a feketegazdaság ott is létezik és esetleg virágzik, ahol soha nem központosították szocialista módon a gazdaságot. Ilyen módon hasznosítanunk kell a hagyományos gazdaságok szintjén az erről meglévő tudásunkat, a szocializmus korszakáról szóló ismereteinket, akárcsak a mai folyamatokat magasabb szinten tárgyaló elméletek eredményeit. Ez a munka korántsem tekinthető a vizsgálódás befejezésének: egy kísérlet arra, hogy a fenti három szempontot egyesítve rávilágítsak a hagyományos gazdaságok egy lényeges vonására, és esetleg másokat – valamint jómagamat, természetesen – a jelenségek, folyamatok továbbgondolására készítsek.

A fentebbiekkel összefüggésben ebben a dolgozatban¹ arra vállalkozom, hogy a nemzetközi munkaerő-foglalkoztatási kutatásoknak, az ezzel a témakörrel foglalkozó kutatóknak sok fejtörést okozó problémát, nevezetesen az informális gazdaság problémáját kivetítsem a hagyományos gazdálkodás körére, vagyis másként szólva a makrotársadalmi kérdéseket úgy tegyem fel, hogy azok képesek legyenek a mikrotársadalom megfigyelése során felvetődő kérdéseknek is keretet adni. A későbbi, kifejtett meghatározásig röviden elmondom, hogy mit értek informális gazdaság alatt: olyan jövedelemkiegészítő tevékenység (lehet fő jövedelmi forrás), amelynek működésére a felsőbb hatalomnak nincs rálátása, illetve, ha van, szemet huny, tehát nem gyakorol ellenőrzést felette. A különböző megközelítések különböző tevékenységeket sorolnak ide az egyetemi tanár által tartott felkészítőktől a kemény drogokkal való üzletelésig, a nemzetközi korrupcióig.

A téma feldolgozása leginkább alkalmazott jellegű, nagyon sokat foglalkozik vele az ENSZ Munkaügyi Szervezete (ILO²), de központi problémája a Világbanknak is, ugyanis a harmadik világba áramoltatott támo-

1 A dolgozat korábbi változata előadásként elhangzott az EME által szervezett, *A magyar tudomány napja Erdélyben* c. konferencián 2002. november 23-án.

2 International Labour Organization, elérhető a <http://www.ilo.org> honlapon.

gatások tetemes részét nyelhetik el az informális csatornák. Mivel az informális gazdaságot jellegzetesen a harmadik világ problémájaként kezelik, kiemelten foglalkoznak vele a fejlődő országok problémáit kezelő szakemberek, ezen belül a különböző kisebbségek képviselői, ugyanis nem hagyható figyelmen kívül – és témám szempontjából sem mellékes –, hogy az ebben a szektorban részt vevők nagy hányada a fejlődő országokban valamely kisebbség tagja. Az Egyesült Államokban sok a színes bőrű és a hiszpanó bizonyos szektorokban, Afrika és Ázsia államaiban magas a nők és a gyerekek aránya az ágazaton belül. A kisebbségek jelenléte az informális szektorban egyben a téma egyik fontos kérdése, akár az informális gazdaság működésének sajátosságai, vagy ennek a szektornak a nagysága a különböző országok gazdaságán belül.

Ebben a tanulmányban főleg az informális gazdaság működését vizsgálom egy Nyikó menti falu térségére koncentrálván és egy felső-háromszéki faluban tapasztaltakat felhasználva, kérdésem tehát az, hogy miként jelennek meg ez a szektor a hagyományos gazdálkodásban, melyek a mozgatórugói, milyen további folyamatokat indít be, kik vesznek részt benne, milyen szabályokat indukál a benne való részvétel. Dolgozatomat tehát nem tekintem a beavatkozó antropológia részének, így megoldások kidolgozására sem tartom alkalmasnak a kereteit. Ennek nyomós oka van, a tudományetikai megfontolásokon túl leginkább az, hogy ebben a témában képzett és tájékozott közgazdászok törik a fejüket a problémák megoldásán, így én csak egy, a néprajztudományban eddig nemigen alkalmazott vizsgálati szempontra és néhány fogalomra világítok rá...

Hagyományos gazdálkodás, informális gazdaság

Még mielőtt tovább mennék, szükségesnek tartom a címbeli két fogalomnak a tisztázását. Megjegyzem azonban, hogy a fogalomtisztázás a dolgozat keretein belül érvényes, tehát két olyan operatív meghatározást igyekszem adni, amelyekhez a tanulmány során a mondanivalómat igazítom. Ezt már azért is meg kell tennem, mert a két fogalmat két (vagy inkább három) különböző tudományterület vallja a magáénak: egyrészt a néprajz a hagyományos gazdálkodást, másrészt a közgazdaságtudomány (és a szociológia) az informális gazdaságot, így ezeknek az együttes használatával a kutató igen ingoványos talajra tévedhet.

Saját tudományterületén belül mindkét fogalom – megjelenése óta – viták tárgyát képezi. A ma folyó vitákban nem kis szerepük van a kilencvenes évek utáni társadalmi és gazdasági folyamatoknak, ugyanis ezeket a folya-

matokat olyan jelenségek kísérték, amelyek magukkal hozták a róluk való – tudományos igényű – gondolkodás gyökeres szemléletváltozását is. Gondoljunk itt csak arra, hogy a téeszék felbomlása után újra beinduló magán mezőgazdasági termelés milyen irányokat vett nálunk vagy a környező országokban, milyen stratégiák elevenedtek vagy jelentek meg, és ezeknek milyen hatása volt a falusi lakosság társadalomnéprajzi vizsgálatára. Másik oldalról a privatizációs visszasságok vagy egyáltalán a szocialista gazdálkodásból fakadó sajátos jelenségek vezettek oda, hogy felerősödött a szakemberek fogékonysága az informális gazdaság kérdései iránt.

A hagyományos gazdálkodásnak mint a(z európai) parasztság³ életformájának értelmezése és meghatározása olyan összetevők meglétét feltételezi, mint a nem városi életforma, az önellátásra való berendezkedés, a családnak mint üzemformának és termelőegységnek a megléte – ezen belül a munkaerővel való gazdálkodás és a nemek és korok szerinti munkamegosztás –, az alacsony tőkekoncentráció, a piaci mozgások figyelmen kívül hagyása, a föld tulajdonosának és megmunkálójának egybeesése. Ma ilyen értelemben hagyományos gazdálkodásról beszélni nem lehet, mint arra Szilágyi Miklós is felhívja a figyelmet: „a privatizáció, azaz a birtokjogi változás önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a parasztság automatikusan regenerálódjék.” (Szilágyi 2002a. 8.)

Szilágyi Miklósnak nyilvánvalóan igaza van akkor, amikor azt állítja, hogy a gépi megmunkálás lehetősége, a családok piacra utaltsága mellett nem lehet hagyományos gazdálkodásról beszélni. Magyarországi példák alapján azt bizonyítja, hogy a mai termelők nem azonosak a téeszésítéskor a földjeiktől megfosztott gazdákkal. Az öregek nem fogtak neki újból gazdálkodni, ugyanakkor az eszköztechnika is teljesen más, mint a téeszésítés előtt, és azokat a családokat, amelyek hagyományos eszköz- és termékstruktúrát követnek, a közösség elítéli, vagy legalábbis alacsonyabbra értékeli (uo.). Az ugyanebben a kötetben megjelent jó néhány tanulmány ugyanezt mutatja: a kisüzemi termelési forma és az ágazati specializálódás elválik a hagyományos gazdálkodási formáktól (Szilágyi 2002b.). Ez utóbbit a mai magyarországi falusi életforma kutatása során már nem is igen lehet megtalálni. Ugyanakkor azonban azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Letenyei László egy Szabolcs-Szatmár megyei falu kapcsolathálózatát vizsgáló munkájában egy *kényszerparashti* – a városi munkahelyeket elhagyó,

3 Szándékosan marad figyelmen kívül itt az Európán kívüli parasztság, ugyanakkor a kérdés történeti vonatkozásait is csak a szükséges mértékben vizsgálom.

falura visszaáramló emberek alkotta – réteg megjelenéséről beszél, akiknek egyetlen alternatívaként a mezőgazdaság kínálkozott (Letenyei 1999.).

A magyarországi tapasztalható jelenségekkel azonban szembe lehet állítani a hazai folyamatokat, hisz a hazai mezőgazdasági átalakulás vizsgálata során teljesen más folyamatoknak lehetünk tanúi. Az ágazati specializálódás csökevényes, az eszköztechnika nagyon sok esetben kezdetleges, nem egy esetben megtörténik, hogy a tévesből visszakapott gépekkel – vagy az azok mintájára készített újakkal – végzik a munkálatokat.⁴ Ugyanakkor a termékstruktúra is hagyományos, érvényes a több lábbon állás, a túlbiztosítás, a tőke hiánya, a munkaerővel való gazdálkodás, a családnak mint termelőegységnek a megléte. Ha mindezeket figyelembe vesszük, kijelenthető, hogy ezek a gazdaságok – bár az önellátást nem tudják megvalósítani – igen sok hagyományos elemet őriztek meg. A kérdést tovább bonyolítja, hogy a csak hagyományos gazdálkodásból megélő családok száma igen csekély, szinte minden családnak származik máshonnan jövedelme, az esetek nagy részében úgy, hogy a család valamely tagja fizetett alkalmazott. A másik oldalról pedig, a gazdálkodásból élő családok legtöbbször egyfajta ágazati specializálódásban és piacra termelésben igyekeznek megtalálni számításaikat és megtermelni a szükséges javakat. Ugyanakkor nem szakadnak el teljesen a hagyományos technikáktól: megmarad a több lábbon állás, nem tőkegazdálkodás folyik, hanem munkaerő-gazdálkodás, a termelésben a család tagjai vesznek részt.

Visszatérve tehát a kezdeti, a hagyományos gazdálkodás megléte és meghatározása kapcsán feltett kérdésre, azt állítom, hogy ma Erdélyben létezik a gazdálkodásnak egy hagyományos módja, és ennek jelentőségét nem szabad lebecsülnünk, ugyanis igen nagy azoknak a száma, akik ebben az ágazatban egészítik ki jövedelmüket. A bázisát azok a családok adják, amelyek főfoglalkozásként mezőgazdasági termeléssel foglalkoznak, vagy amelyek a hivatalos munkaidejükön kívül ebben az ágazatban tevékenykednek.⁵

4 Elég itt a kerék forgóerejének áttételén alapuló vetőgépre, a favázas, fémfogakkal ellátott boronára, vagy az ütemesen húzogattott vetőlantra gondolnunk.

5 Itt egy igen érdekes problémára hívja fel a figyelmünket Szabó Piroska (2002. 86.) a magyarországi gazdálkodók kapcsán: „A második gazdaság nem tűnt el. Ezt a szerepet tölti be ma adott esetben az állami szektorba tartozó munkahely, a napszám, az alkalmi munka, a feketemunka számtalan lehetősége.” Míg tehát a rendszerváltozásig a mezőgazdaság volt a második gazdaság sokak számára, az irány ma megfordult. Ez az állítás vizsgálataimra is sok esetben igaz, bár meg kell jegyezni, hogy egy kis fogalmi csúsztatás van a dologban, ugyanis az állami munkahelyet nem lehet a második gazdaság részének tekinteni, ha tartjuk magunkat ahhoz a meghatározáshoz, miszerint a második gazdaság valamiféleképp illegális.

A hagyományos gazdálkodást folytató családok esetén – a vizsgálat kedvéért nagyon leegyszerűsítve a problémát – három szempont vizsgálható: egyrészt az, hogy a család pénzben mért vagy mérhető jövedelmének mekkora hányadát adják a hagyományos gazdálkodásból származó jövedelmek, másrészt az is a vizsgálat tárgyát képezheti, hogy az összes ledolgozott munkaórából mennyit fordítottak a hagyományos gazdálkodás továbbvitelére. Végül is tehát az a kérdés, hogy egy munkaóra a különböző ágazatokon belül mekkora profitot⁶ hoz. Ez természetesen azon családok esetében nem érvényes, amelyeknek minden jövedelme a gazdálkodásból származik, és ma ezeknek a száma igen kevés. Harmadrészt arra is figyelni kell, hogy a gazdák mentálisan hogyan viszonyulnak a hagyományos gazdálkodáshoz, milyen értéke van ennek a falu normarendszerében. Ugyanis a hagyományos gazdálkodást folytató közösségekben megfigyelhető, hogy a közösség egy tagjának megítélésekor mérlegelik a falu viszonyrendszerében elfoglalt helyét, a család gazdasági helyzetét, ugyanakkor nagy hangsúlyt kap az értékelésben a munkamorál, a munkához való viszony, a munkaközpontú elveknek való megfelelés vagy meg nem felelés. Mindezeknek fényében hagyományos gazdálkodást folytató családoknak tekintem azokat is, amelyek jövedelmének kisebb hányada származik a mezőgazdálkodásból, viszont a befektetett munkaórák meghaladják a más ágazatban elvégzett munkaórák számát. Ugyanakkor azokat is ebbe a körbe tartozónak tekintem, amelyek elindultak valamilyen ágazati specializálódás irányába a mezőgazdálkodáson belül, de emellett normakövetők maradtak, részesei a falut átszövő viszonyrendszereknek, vagyis a mentalitásuk nem nevezhető vállalkozóinak. Röviden, azokat a mezőgazdálkodással foglalkozó háztartásokat tekintem hagyományos gazdálkodást folytatóknak, amelyek tagjai részt vesznek a falusi közösség fentebb leírt viszonyrendszerének újratermelésében.

Az informális gazdaság meghatározása, ha lehet, még nehezebb feladat elé állít bennünket. Itt ugyanis szembe kell néznünk azzal a már említett ténnyel, hogy ennek az ágazatnak a problémái igen sok, különböző tudományterületekről verbuválódott szakembert foglalkoztatnak, akik elveik különbözőségének megfelelően különböző tevékenységi területeket vének az informális szektorba sorolhatónak, következőképp különféle meghatározásait adják ennek a területnek. A legtöbb ezzel foglalkozó

6 Talán nem árt itt utalni arra, hogy a profitot értelmezhetjük mint pénznyereséget, ugyanakkor mint presztízs és ezzel konvertálható szimbolikus tőke falhalmozását is. (Vö. Bourdieu 1978. 399–401.)

szervezet vagy tudományos munka ugyan széles meghatározását adja a témának, nézeteikben azonban sok esetben egyetértenek abban, hogy a mezőgazdasági szektor nem tartozik ide.⁷

A meghatározást tovább nehezíti, hogy megjelenése óta a terminust sokféleképp használták, és sok megfelelőjét alkalmazták. Ékes Ildikó a fogalomkört – anélkül azonban, hogy egy átfogó tartalmú fogalmat megemlítené – a következőképpen tagolja és a következő meghatározásokat adja:

1. informális gazdaság: mindenfajta olyan tevékenység, amely az egyének jólétével kapcsolatos munkát jelenti, akár kíséri azt pénzmozgás, akár nem. Így ide tartozik mindenfajta munkacsere, a számla nélkül végzett munka, a természetkiélés, gyűjtögetés során szerzett termények eladása.

2. rejtett gazdaság: ide tartoznak a nem munkával kapcsolatos pénzszelő tevékenységek, de kikerülnek belőle azok a tevékenységek, amelyekben nincs pénzforgalom. Itt tehát adócsalásról, korrupcióról stb. beszélhetünk, a kaláka viszont már nem tartozik ide.

3. feketegazdaság: Ékes Ildikó azokat a jelenségeket sorolja ide, amelyek során bűnözés révén szereznek pénzeket az e tevékenységet űzők. Ilyen pl. a kábítószer-kereskedelem, a prostitúció, a lopott árukkal való kereskedés. (Ékes é. n.).

Látható, hogy a meghatározásoknak a fentebbi sora nem minden pontján illeszkedik a nemzetközi kutatások által adott meghatározások keretébe. Éppen ezért tartom szükségesnek még néhány gondolat erejéig kitérni a fogalomra.

Tény, hogy a probléma első felvetése, és az informális gazdaság kérdése megválaszolásának igénye a nemzetközi tudományos gondolkodásban urbánus környezethez köthető. Az afrikai bádógvárosok kialakulásának problémája nyomán egy angol gazdaságantropológus – és nem közgazdász – használta először az informális gazdaság kifejezést, aki egy ILO konferencián mutatta be azt a kutatást, amelyben a hagyományos gazdálkodás kibocsátotta, a modern gazdaság felé törekvő rétegek összetorlódását vizsgálta a nagyvárosok perifériáin (Sik 1996. 705.).

Bár ebben a kutatásban implicite megjelent a hagyományos gazdálkodás – egyelőre mint kibocsátó közeg –, az ez után következő kutatások – nem függetlenül a támogatók elvárásaitól – inkább olyan problémákra figyeltek, amelyeknek nemzetközi súlyuk is volt, annak ellenére, hogy az első meghatározása ennek a szektornak megengedte a hagyományos gazdálkodás

⁷ Lásd a <http://www.ilo.org> és a <http://www.govtech.org> honlapokat.

beemelését is a vizsgálatok körébe. Grossmann ugyanis a következőképpen határozza meg a második gazdaságot: „magában foglal minden olyan termelő- és elosztó tevékenységet, amely eleget tesz a következő kritériumok egyikének: a) magánhaszon szerzésére irányul, b) sérti a fennálló jogrendet” (idézi Sik: *i. m.* 706.).

A kutatások főbb területe – amint egy nemzetközi konferencián kiderült – nemzetenként különbözött: az amerikaiak a bűnözés és az utcai árusoktól történő vásárlás gyakoriságával foglalkoztak, a jugoszlávok (a konferencia 1982-ben került megrendezésre) az etnikai gazdaság továbbéléséről beszéltek, az angolok a munkanélküliség és az informális gazdaság kapcsolatait kutatták (vö. Sik: *i. m.* 707.), ennek nyomán a fogalom meghatározása és használata is eltérő volt.

A magyar tudományosságban a fogalom és a probléma meggyökerezése más utakat vett. Itt már a kezdetektől világos volt, hogy a „második gazdaság egy jelentős szelete – a mezőgazdasági termelészövetkezetek köré szerveződő formák együttese (szakszövetkezet, háztáji, részesművelés) – már az ötvenes évek óta széles körben létezett. Ez a kistermelői szféra, továbbá a kevésbé látható, de a falusi gazdaságban hagyományosan nagy szerepet játszó házépítés, szolgáltatás és kiskereskedelem magánszférakénti (egybeötvözve önellátást, munkacserét és piaci ügyleteket) továbbélése a magánszférában mind-mind a második gazdaság előképe volt.” (Uo. 712.) Ebben az értelemben a hagyományos gazdálkodásban jelentkező technikák is mint az informális gazdaság részei vizsgálhatók és vizsgálandók.

Bár Sik Endre fentebbi meghatározása a Magyarországi helyzetet veszi alapul, használhatónak tartom, mert a központosított gazdaságirányítás nálunk is ugyanolyan vagy hasonló technikák kitermelését tette szükségessé, a második gazdaság itt is virágzott, akár az urbánus, akár a rurális környezetet tesszük a vizsgálat tárgyává. Mindkét gazdaságra érvényes – még ha a hazaira csak fenntartásokkal is –, „hogy az első gazdaság megengedte, sőt korlátozva még ösztönözte is a háztartások önkiszákmányolását azért, hogy ilyen módon enyhítse a saját szervezetlenségéből és tökéhiányából fakadó gazdasági gondokat.” (Uo.)

A falusi, paraszt-munkás rétegre vonatkoztatva el lehet mondani, hogy a központosított és redisztributív jellegű gazdasági berendezkedés teremtette viszonyok között a családok csak úgy tudtak maguknak bizonyos fokú jólétet teremteni, ha az informális szektorban megtermelték azt a fölösleget, amelyet vagy saját fogyasztásra szántak, vagy abban az informális rendszerben szándékoztak értékesíteni, amelyen keresztül a

hiányosságokat igyekeztek pótolni, vagy nagyobb szociális komfortot próbáltak teremteni maguknak.

Néhány osztályozási szempont

Az eddig mondottaknak megfelelően, a probléma megközelítésének – kizárólag munkahipotézis jelleggel – különböző szintjeit különítem el, aszerint, hogy a kutatás az informális gazdaságot hogyan értelmezi, akképp hogy mit tart kutatásra érdemesnek. A tagolás három szempontú lehet, nevezetesen társadalmi, gazdasági és jogi.

1. A társadalmi szempont központi kérdés, hogy az informális szektor vizsgált jelensége mekkora tömegeket érint, illetve milyen társadalmi kategóriákat. Ilyenformán el lehet különíteni a tömeg jelenlétét feltételező jelenségeket (munkaerő-migráció, tömeges elbocsátások, egy egész országot vagy régiót sújtó gazdasági recesszió) a csak néhány embert feltételező jelenségektől (kenőpénzek, a vezető pozíciókba való jutásnak az informalizálódása).

2. A gazdasági szempont központi kérdése az, hogy mekkora tőkeérték kerül a tranzakcióba, vagyis egyrészt, hogy a benne való részvétel milyen profitot biztosít, illetve, hogy a tranzakcióba kerülő javaknak mekkora az összértéke. A nemzetközi joghézagok kihasználása és az adócsalás nyilvánvalóan magasabb profitot biztosít, mint a feketemunka vállalása, így az előbbi a magas profitértékű, míg ez utóbbi az alacsony profitértékű jelenség.

3. A jogi szempont esetén az kerül mérlegelésre, hogy a fennálló jogrendet mennyiben sérti az informális tevékenység, magyarul szólva, felfedezése vagy leleplezése esetén mekkora büntetés szabható ki a benne résztvevőkre. Ennek függvényében elkülöníthető a kemény tevékenység (drog- és fegyvercsempészet) és a lágy tevékenység (pálinkafőzés háznál, óraadás stb.).

Amint a fennebbi osztályozásból kiolvasható, a különböző szegmensek között összefüggések állíthatók fel: magas profitértékű tevékenység általában keménynek is minősül. Azt mondhatni, hogy e kettő között egyenes az arány, ugyanakkor a társadalmi szempont e két utóbbival fordított arányban áll: minél nagyobb tömegeket érint egy jelenség, annál kevesebb profitot hoz, és annál kevésbé büntetendő. A rendszer természetesen ritkán, vagy sohasem jelenik meg a valóságban, ilyen értelemben csak elméleti sémának tekinthető, mert például a drogkereskedelem egy területen lehet tömeges jelenség is. A tálib kormány a szociális gondok enyhítésére való tekintettel szemet hunyt afelett, hogy az afgán földművesek

termelési kapacitásukat a kábítószer előállítására fordították, ugyanakkor a nagy profitot nem a termelők zsebelték be.

Az etnikumok és a kisebbségek részvétele az informális szektorban ugyancsak figyelmet érdemel: a házaló, esetleg a határon átnyúló, a *határt mint erőforrást* kihasználó kereskedelem nálunk jórészt a cigánysághoz köthető, ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a székelyföldi falvakban a magyarországi feketemunkát inkább a férfiak vállalják, az utazó kereskedelmet pedig inkább a nők. Az itt említett két probléma – vagyis a különböző osztályozási szempontok tisztán való megjelenítése és az etnikumok részvétele az informális ágazatban – a következő példán is igen szemléletesen jelenik meg: az Egyesült Államok drogkereskedelmének irányítása nagyrészt fehér családok kezében van, ugyanakkor a terjesztést, az utcára kivitt feladatokat színes bőrűek és latin-amerikaiak végzik, akik így nemcsak a legális munkaerőpiacról szorulnak ki, hanem az informális ágazaton belül is alacsonyabb szinten tudnak csak megjelenni. Nem túlzok talán, ha azt állítom, hogy ez a szektor leképezi a formális gazdaság azon sajátosságát, amelyet Szelényi Iván terminusával élve a szegénység etnicizálódásának – és feminizálódásának – nevezhetünk.⁸

Igen sok példát lehetne sorolni arra nézve, hogy ugyanez a jelenség az ebben a dolgozatban vizsgált szinten, a hagyományos gazdálkodás szintjén, rurális környezetben is megfigyelhető. Az informális gazdaság különböző szektoraiban való részvétel (lehetősége) nagyban függ az etnikai hovatartozás által mélyen meghatározott társadalmi pozíciótól, vagy egyszerűen az etnikai hovatartozástól.⁹

8 Szelényi Iván és munkacsoportja arra a következtetésre jutott, hogy: „sok roma az átmeneti társadalmakban szélsőséges szegénységben él, nincs reménye már arra, hogy valaha is kikerüljön a nyomorból, térben is egyre inkább szegregálódik a nem romáktól és kevésbé szegényektől”, illetve: „azok a háztartások, melyekben a családfő nő, nagyobb valószínűséggel lesznek szegények, mint a férfi családfővel rendelkező családok, illetve a szegény háztartásokon belül a nők inkább viselik a szegénység terheit, mint a férfiak” (Szelényi 2001. 6.).

9 Természetesen, itt azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az informális gazdaságban való részvétel többoldalú megközelítést igényel. A feketemunka lehet létszükséglet: az iskolázatlanok arra kényszerülnek, hogy ebben a szektorban dolgozva keressék meg a kenyerüket, vagy az erdélyi vendégmunkások, akik elveszítették az állásukat, ugyanígy kényszerítve vannak arra, hogy feketemunkát vállaljanak külföldön. Ugyanakkor sok informálisnak minősülő tevékenység a munkát végző személy számára jövedelem-kiegészítésnek számít, ilyen értelemben nem nevezhető egymást teljes mértékben lefedőnek az elszegényedő vagy szegény réteg és az informális gazdaságban tevékenykedők csoportja.

Az informális szektor jelentkezése

Elsősorban természetesen azt lehet említeni, hogy ez a szektor az állami felügyelet alól való kivonulásával saját törvényeket alkot, ezért igen nehéz *kifehéríteni*. Emellett igen jelentős jövedelmeket von el az államtól, nem egy esetben az informális szektor a bruttó hazai termék 20%-át vagy annál többet tesz ki. A legnagyobb probléma, hogy a fejlődő országokban az arány ennél sokkal nagyobb, és a fejlett országokban is növekszik. Szkeptikus nézetek szerint az informális szektor mindenütt növekvőben van, a fejlődő országokban azért, mert a lakosság csak így tudja magát eltartani, a fejlett országokban azért, mert a fehér gazdaságnak is szüksége van a fekete gazdaságra. New Yorkban úgy tudnak versenyképesek maradni a Távol-Kelet termelőivel, ha feketén alkalmaznak illegális bevándorlókat, akik egyrészt olcsóbban dolgoznak, mint a hazai munkaerő, másrészt nem kell utánuk járulékokat fizetni. A fejlett országok befektetői használják ki a nemzetközi joghézagokat, itt a legnagyobbak a kenőpénzek, tehát azt lehet mondani, hogy a magas profitrátájú tevékenységek a fejlett országokban koncentrálnak, míg a tömegjelenségek – bár megjelennek a fejlett régiókban is – a fejlődő országokra érvényesek, illetve azok számára jelentik a legsúlyosabb terhet. A munkanélküliséget és az ennek nyomán kialakuló illegális munkavállalást a következő jelenségek kísérik: önfoglalkoztatás, kis jövedelmek, a tőke hiánya, alacsony szervezetségi fok, a legális piacra való belépés lehetőségének hiánya, hitelekhez és biztosítások elérhetetlensége. Nincs tehát fejlődés, alacsony az iskolázottság, aminek következtében a szféra újratermeli magát (Charmes 2001.).

A fejlődő és az átalakuló gazdasági helyzetű országok – mint amilyen Románia is – egyik nagy problémája tehát a munkanélküliség magas aránya, az illegális munkavállalás, és az ezekkel jelentkező korrupció, az informális kapcsolatok felértékelődése a mindenféle szintű ügyintézésben, problémák, melyek közvetlen vagy közvetett módon kihatnak a hagyományos gazdálkodást űzők körére is.

Az itt vázolt problémák tehát a hagyományos gazdálkodás szintjén is megjelennek. Megjelenésük – a munkanélküliséget, tehát az illegális foglalkoztatást kivéve – azonban nem a privatizáció kezdetére esik. A szocialista gazdaság idején a központi elosztás és az elvonások következtében minden családnak birtokolnia kellett néhány olyan technikát, amellyel a hiánycikkeket beszerezték, illetve ismerniük kellett néhány befolyásos embert, hogy az elosztásnál őket is beleszámolják a juttatásban részesülők körébe.

Változás előtt és után

A privatizáció után az ismeretségeknek és a technikáknak a szerepe megnőtt és átértelmeződött. Nem kell már különösebb kapcsolatrendszer ahhoz, hogy friss húshoz jusson egy család, ugyanakkor egy időben azokban a falvakban, ahol a mezőgazdasági gépállomások monopolizálták a gépesített művelést, nagyon jóban kellett lenni az állomás főnökével. Más termékek képezik a tranzakció tárgyát, ugyanakkor területenként változik az, hogy a kapcsolati rendszerek középpontjában álló emberek megmaradtak-e stratégiai helyzetükben, vagy a megváltozott célok következtében más területeken építik ki az emberek a kapcsolataikat.

Mint e rész címe is jelzi, a posztkommunista államok lakói egy már kialakult birtokolt tudással és készségek sorával vágtak neki a változásoknak. A határon átnyúló kereskedelem ugyan bizonyos régiók lakosságának a kiváltsága volt, de ha az áruk bejutottak a határ menti övezetbe, akkor már semmi nem akadályozhatta meg beáramlásukat az ország belsejébe. A kishatárforgalomra jogosultak behozták az országra az árut, és vagy továbbvitték vagy továbbadták. Külföldi, elsősorban arab egyetemistáktól valutához lehetett jutni, amivel vásárolni lehetett az erre kijelölt üzletekben (Chelcea 2000.).

A nyolcvanas évek végén jelentkező „szesztalalom” idején igen fontos volt olyan embereket ismerni, akik alkoholhoz juthattak hozzá. Egyszer egy volt pálinkafőzdés gazdával a pálinkával való kereskedésről, az árakról beszélgettünk, és ő nem takargatta, hogy azokban az években bizony igen jó jövedelemre lehetett szert tenni a pálinka árusításából – a gazda udvara ma jólérről tanúskodik: nagy gazdasági épületek, mezőgazdasági gépek állnak az udvaron. Mivel a kocsmában sem volt ital, az emberek oda jártak vásárolni, ők pedig nem csak literre adták a pálinkát, hanem decire is. Bevallásuk szerint temetések után, amikor szokás szerint a nap már italozással telik el, „az udvar fekete volt az emberektől”.

Ugyanezen technikák sorába tartozott az üzemanyag megszerzése: a jó kapcsolat a vállalatok sofőrjeivel csak az egyik módja volt az üzemanyaghoz jutásnak, ennél tágabb tájékozódási képességet és nagyobb kockázatvállalást jelentett a kocsni hátsó ülése alá beszerelt üzemanyagtartályban benzint hozni. A technikáknak birtokában lenni azt is jelentette, hogy ismerték azokat a helyeket, ahonnan viszonylag szabadon lehetett hiánycikkekhez jutni, és azokat továbbforgalmazni.

Jóban kellett lenni a kollektívnőkkel és a brigádosokkal, hogy 15 ár helyett esetleg húszat vagy harmincat mérjenek ki, szemet hunyjanak a

megválogatva leadott szálatakarmány felett¹⁰, félrenézzenek, amikor lemérték a leadott mennyiségeket, a háztáji, a második gazdaság ugyanis fontos jövedelemkiegészítő forrás volt. Nemcsak a falusi lakosság, hanem nagyon sok esetben a városi első generációs munkásréteg is így termelte meg a hiánycikknek számító húst, amely nemcsak saját fogyasztásban került felhasználásra, hanem bekerülhetett magas értékű tőkeként az informális áruforgalomba is.

Következtetésként elmondhatjuk, hogy a falusi lakosság, attól függetlenül, hogy milyen ágazatban dolgozott, rá volt kényszerülve bizonyos informális technikák használatára az életminőség javítása érdekében. A változások után ezek a készségek nem váltak fölöslegessé, mi több, az új helyzetekből fakadóan a tudás birtokosai előnnyel indultak a privatizációs folyamatok jelentette versenypályán. Az a gazda, aki a változás előtt már rendelkezett egy, a második gazdaságban előállított terményeit felvásárló vevőkörrel, ezt a kapcsolatrendszert felhasználhatta a magánosítás után is. A tudás tehát nem vált fölöslegessé, az új helyzetben érvényes technikák valójában nem változtak, csak a beszerzendő javak. Míg a magánosítás előtt szeszhez, húshoz, tehát a létfenntartási javakhoz és az elérésükhöz szükséges társadalmi tőkéhez kellett elsősorban hozzájutni, a kilencvenes évek az újratermelés eszközeit és a státuszjavakat, valamint az ezeket könnyebben elérhetővé tevő kapcsolatokat helyezte a középpontba: üzemanyag, fa, mezőgazdasági vegyszerek, gépkocsi. A kilencvenes években a hús és a pálinka már nem cél, hanem eszköz az új javakat célzó, a makrotársadalmi feltételek következtében a hagyományos gazdálkodásban is hangsúlyos szerepet játszó kapcsolatrendszerekben.

A privatizáció után már nem arról van szó, hogy a javakat nem lehet megvásárolni, hanem inkább ezen javak minél kisebb tőkebefektetéssel történő beszerzéséről. Ehhez szükséges a tranzakciókban szimbolikus értékkel bíró javak birtoklása (pálinka, hús), a részvétel az ennek értékesítését lehetővé tevő kapcsolatkörben. Így lehet az állami vállalatok alkalmazottaitól gázolajhoz, cementhez és más, a gazdaság újratermelésében – és esetleg a tranzakciók cserejavainak újbóli előállításában – felhasználható javakhoz és egyben kapcsolati tőkéhez hozzájutni.

Hadd hozzak erre egy példát: 2000 nyarán egy gazdánál a frissen ásott emésztőgödör mellett beszélgettünk. A kapun egyszer csak bejött egy

10 A szocialista gazdálkodás idején a nagyállattartás igen komoly terhet jelentett a gazdáknak, ugyanis a megtermelt szálatakarmány kétharmada a közös gazdaságot illette, ezért gyakori volt, hogy az emberek több dűlőben is vállaltak területet, a harmadolást pedig úgy rendezték, hogy a jó termény utáni járadékot is a rosszabb területekről fedezték.

*gáz*as, vagyis a földgázkitermelő vállalat alkalmazottja. A házigazda is *gáz*as lévén, ismerték egymást, így nem volt szükség különösebb bemutatkozásra.¹¹ A társalgást azonban a nem terelték rögtön az üzletre, az érkező először leguggolt a gödör szélére, akárcsak mi, és bekapcsolódott a beszélgetésbe, kifejtette véleményét a gödör mélységével, nagyságával, majd funkcionalitásával kapcsolatban, és mintegy mellékesen megjegyezte, hogy *motorinája* van eladó. Mondanom sem kell, hogy a gazdának kellett az üzemanyag, és azt sem kell talán hangsúlyoznom, hogy az ár mélyen alatta volt a piacon gyakoroltaknak. Természetesen az üzlet megkötőit ez egy cseppet sem zavarta, hisz az eladó nem a sajátját bocsátotta áruba¹², a vevő pedig megtoldotta a pénzbeli vételárat két liter pálinkával, így mintegy kipótolta a piaci és a fizetett ár közti rést. Ugyan a pálinka pénzbeli értéke meg sem közelítette a két ár különbségéből eredő összeget, de ezt akkor ott senki nem mérlegelte: ezekben a tranzakciókban a pálinka – akárcsak a hús – szimbolikus értéke kerül előtérbe, maga a tény, hogy a csere megpecsételéseként adják és elfogadják.¹³ Az üzletnek volt még egy igen érdekes összetevője: a vásárló gazdának nem volt gázolajjal működő személygépkocsija vagy erőgépe, ennek ellenére szinte habozás nélkül mondott igent az ajánlatra, ugyanis a gázolaj bizonyos helyzetekben stratégiai fontosságú szerepet tölthet be. Az őszi vagy tavaszi mezőgazdasági munkálatok idején nemegyszer megtörténik, hogy üzemanyag hiányában a géptulajdonosok nem indulnak el, ilyenkor vethető be a kapcsolattartásban is fontos helyen álló – hisz kérni lehet, majd megadni – tartalék.

A falusi gazdálkodásban, amint fentebb is többször említettem, az eddig említett javakhoz hasonlóan fontos szerepe van az ezeket kitermelő kapcsolatoknak, az egy-egy gazdaság, háztartás felhalmozta, konvertálható kapcsolati tőkének. A sürgető és/vagy nagyobb horderejű munkálatok idején nem mellékes, hogy a család mekkora munkává konvertálható tőkével rendelkezik, vagyis hányan jönnek el munkaerejüket visszafektetni a kapcsolatrendszerbe – hisz ez egy önmagát folytonosan újratermelő rendszer –, vagy hogy krízis- és szükséghelyzetekben a család milyen kapcsolatokat tud mozgósítani. A kapcsolatok jellegükből kifolyólag és a benne résztvevőket tekintve kétfajta lehetnek, nevezetesen belső (rurális–rurális) és külső (rurális–urbánus) kapcsolatok. Munkavégzések idején és az ezzel kapcsó-

11 Mindketten ugyanannál a vállalatnál dolgoztak, a belépő, nem helybéli a kitermelésnél, a helybéli gazda a kutak ellenőrzésénél.

12 Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a régi rendszer örökségéért ez a fajta eltulajdonítás más megítélést feltételez, mint egy magánszemély megkárosítása.

13 A hús szerepéről és a tranzakciókban betöltött helyéről ír Andor 1997.

latos belső szükségletek esetén – munkaerő, munkagépek, a munkavégzéshez szükséges, kölcsönbe kapható nyersanyagok – nyilvánvalóan a rurális–rurális kapcsolatok kerülnek előtérbe, ugyanakkor a falun kívülről megszerezhető javak esetén – gyárban előállított cserealkatrészek, szerzőszámok stb. –, vagy a városban megszerezhető kapcsolati háttér megteremtésénél – rendőrség, katonaság, bizonyos termények felvevőpiaca, információk – a rurális–urbánus viszony kap nagyobb hangsúlyt.

A mai falusi gazdálkodásban mindkettő igen fontos lehet. A munkavégzések, kalákák idején a megfelelő tőkével rendelkező család nemcsak munkaerőt, hanem szakértelmet is igénybe vehet pénzben való fizetés nélkül, ugyanakkor a kaláka bizonyos esetekben hivatkozási alapként védelmet is jelenthet az informális gazdaságot ellenőrizni kívánó hivatalos szervekkel szemben. Itt arra gondolok, hogy a csökkenő jelentőségű kaláka mellett ma már igen nehéz a házépítést ezen a rendszeren belül érkező munkaerővel megoldani, ezért a gazdák fizetett napszámosokat alkalmaznak, természetesen feketén, ám az adóellenőrök előtt mindenkit kalákásként tüntetnek fel. A feketemunka alkalmazása tehát szabályozatlanságot jelent, azonban hagyományos környezetben, segítségmunka formájában igenis szabályozott¹⁴, elannyira, hogy intézményként való működését még a felsőbb szervek is elfogadják. A rurális–rurális kapcsolatok egyik fontos tényezője tehát a munkaerő cseréje, de ugyanolyan fontos bizonyos javak cseréje lehetőségének megléte is, tekintettel arra, hogy sok esetben nincs idő vagy lehetőség a városi beszerzési pontokra elmenni. A kapcsolatháló természetesen megközelítőleg azonos potenciálú és foglalkozású gazdaságok közti viszonyt feltételez, melynek egyik alapja a földtulajdon, és lényeges eleme a kapcsolatokat megpecsételő rítusokban való részvétel lehetőségét megteremtő, megfelelő tőke feletti rendelkezés, így azt mondhatni, hogy az informális gazdaság is hozzájárul a falusi lakosság rétegződéséhez. Egy földdel rendelkező gazda és családja – ha a közösségi normáknak is eleget tesz – teljes jogú résztvevője lehet a javak ilyen cseréjének, ugyanakkor egy föld nélküli család vagy nem vesz részt benne, vagy csak napszámosként kerülhet bele, a szerződéses – vagy inkább megállapodásos – viszony miatt anélkül, hogy irányában a reciprocitás működjön.

A gazdasági potenciál a rurális–urbánus viszonyrendszerben talán ennél is lényegesebb elem, mert ott nem a családról való közösségi tudás és a család által felhalmozott tőke kerül tranzakcióba, hanem kizárólag olyan

14 Az előadás elhangzása után erre Péntek János tanár úr hívta fel a figyelmet, észrevételét köszönöm.

javak, amelyekkel *el lehet intézni*, hogy a jogosítványt a rendőrség ne vonja be, hogy a katonaköteles fiú ne kerüljön messze a falutól, vagy egyáltalán ne legyen katona. Ennek a viszonynak a piacok beszűkülése miatt a termények értékesítése szempontjából is kiemelkedő szerepe van, hisz a családi tőkefelhalmozás az eladott termények – krumpli, hús, pálinka, gyümölcs – árának összegyűjtésével lehet eredményes, és ez biztosíthatja a család részvételét a kapcsolatokat újratermelő rítusokban. A rendszer tehát újratermeli magát.

Végezetül, a fentieket hasznosítva, az informális gazdaságot ezen a szinten a következőképp határozom meg: a munkaerőnek, a javaknak és a pénznek az állam által nem ellenőrzött áramlása, és az ennek a tőkeforgalomnak a háttérét szolgáltató személyközi kapcsolatok csatornáin terjedő információk alkotta háló. Ha ezt az osztályozási szempontjainknak szeretnők megfeleltetni, akkor azt mondhatjuk, hogy a tevékenységek nagy része nem mozgat meg nagyobb tömeget, általában alacsony a profitértékük, és jogilag is inkább a lágy tevékenységek közé tartoznak. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy ezek az elemző szempontjai – esetleg a felsőbb hatalomé –, tisztán soha nem jelentkeznek, és a hasonló technikák az adott szinten, tekintve a gazdaságok túlélési stratégiáit – annak ellenére, hogy a lágy tevékenységek közé soroljuk őket –, igencsak kiemelkedő jelentőségűek.

A bevezető részben arról beszéltem, hogy a jelenségek vizsgálatában, egyfajta történeti szempontot érvényesítve, három réteg jelenlétére kell figyelniünk: a valamikori faluközösségek idejéből fennmaradt intézmények megmaradt elemeire, a szocialista gazdaságirányítás kitermelté technikákra, és végül a mai, átalakulóban levő társadalom jelenségeire. Ez utóbbira azért is, mert a források elosztása még mindig nem tekinthető befejezettnek, sem az szabályozottnak, hogy ezekhez a forrásokhoz miként lehet hozzáférni. Az informális gazdaság működését ma a falusi gazdaságok szintjén é három réteg együttes jelenléte határozza meg, azonban ezeket elméletileg kiválasztva rávilágíthatunk a működésük közti lényeges különbségekre. Mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy a faluközösség teremtette feltételek egyenlőséget biztosítottak a gazdáknak¹⁵, vagyis a rendszer előnyeit annak minden tagja kihasználhatta, ha megfelelt bizonyos normáknak. A szocializmus és az átmenet technikáinak vizsgálata azonban arra

15 A gazda–napszámos megkülönböztetésre most szándékosan nem térek ki, csak a gazdák csoportját vizsgálom, azonban annyit tudnunk kell, hogy az egyenlőség csoporton belül volt érvényes.

enged következtetni, hogy ezekben a rendszerekben a javakhoz csak bizonyos emberek férnek hozzá, akik a javak forgalmazóivá válhatnak a falu fele, így saját helyzetüket a falu viszonyrendszerén kívüli előnyök révén növelhetik. A közösség ezen tagjainak tevékenységét nem mindig kíséri egyhangú jóváhagyás a többiek részéről, a támogatás sok esetben a tevékenység jellegének függvényében alakul: például a hatalommal való kapcsolattartásból hasznot húzni a közösség részéről elismertséget jelent, de van egy alig kitapintható határ a *kapcsolattartás* és a *kiszolgálás* között, amit ha átlép valaki és a *kiszolgálás* regiszterében értelmezik a tevékenységét, a közösségi elismerés negatív előjelűvé válik.

Kérdések

Az elméleti keretek felvázolásánál azt mondtam, hogy nagyon sok munka a fejlődő országok problémáiként nevezi az informális gazdaság növekedését, ilyen módon területileg Afrikában, illetve Ázsiában határolják be a kutatásokat. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy ahol régiók szerint lehet keresni, választani, mondjuk az Interneten, ott Európa keleti része jelenik meg. Egyrészt az informális gazdaság megjelenésének kedvez a szocialista gazdaság a már említett okok miatt, a szocialista technikák pedig nem veszítik érvényüket a privatizáció során. Ékes Ildikó írja, hogy történelmileg és nemzetközileg bizonyíthatóan a privatizáció során a korrupció mindenütt és mindenhol felerősödött (Ékes é. n.). A kelet-európai változásoknak óhatatlanul kísérője volt a rejtett gazdasághoz tartozó jelenségek elburjánzása.

A falusi gazdaságokban megjelenő informalizálódás több szempontból is vizsgálható: megnőtt a családonként termelés alá fogott terület nagysága, következésképp megnőtt a gazdaságok munkaerő-szükséglete, ami a jelenlegi helyzetben ösztönzőleg hat az időszakos és feketemunkaerő alkalmazására. Míg a kollektív gazdaságok idején a termények nagyrészt saját fogyasztásban kerültek felhasználásra, vagy a kollektív gazdaságnak kellett beszolgáltatni őket, a változások után nagyon sok terménynek a gazda kellett hogy piacot teremtsen, és ez általában valamiféle informális technika ismeretét feltételezte. Igen érdekes példát szolgáltatnak erre a felső-háromszéki régió falvai, ahol a föld-visszaszolgáltatások után tekintélyes nagyságú területek kerültek a gazdák birtokába, azonban gépek és a munkaerő áramlásának, ha informálisan is, de szabályozott rendszere és a fizetett munkaerő alkalmazását lehetővé tevő tőke nélkül. A családokon túlmutató munkaigényű fázisok elvégzéséhez így munkacsere rendszerében összpontosították

a megfelelő munkaerőt, ami azonban igencsak fárasztó és kevésbé hatékony volt. A burgonya keresettségének köszönhetően azonban a rendszer nagyon gyorsan kapitalizálódott, gépek jelentek meg – igaz, először csak traktorok, azok után kötötték a földet kétféle kidobó ekéket, egyet, majd később ketőt –, kialakult a vevőköre a burgonyának, ugyanakkor kialakult az időszakos munkaerő alkalmazásának a rendszere is. A vevők helybe jönnek, így általában ők diktálják a tranzakció feltételeit. Nagyon sok esetben ugyanaz a román vevő tér vissza, néhol már telefonos egyeztetés is van, de ha nem, akkor addig járja a falut, amíg talál magának megfelelő terményt. A napszamosok kikerülhetnek a faluból, de általában az időszakos munkák idején jelentkező igényeket a helybeliek nem tudják kielégíteni, ezért más, legtöbbször csángó falvakból hozzák a csoportokba szerveződő munkásokat a nagyobb területet megművelő gazdák. A gazda maga szervezi meg szállításukat, körülbelül három hétre hozza a napszamosokat, akiknek bérként burgonyát és napi eledelt biztosít. A helybéli napszamosok, amennyiben a falvak informális rendszerében nem sikerül munkát találniuk burgonyaszedés idején, reggelente Kézdivásárhely egyik terén bocsátják áruba munkaerejüket. A munkaerő alkalmazása mindkét esetben informális, a megállapodás szóbeli. A változások azonban nem hagyják érintetlenül ezt az informális rendszert, hisz a tőkefelhalmozás egyre több gép vásárlását teszi lehetővé: a pörgető már általánosan elterjedt, a szedőgépek terjedőben vannak, ami együtt jár a munkaerő-szükséglet csökkenésével.

A fogyasztási kultúra megváltozása is közrejátszik az informális gazdaság fenntartásában: a családok jövedelme nem eshet egy bizonyos szint alá, tőkekoncentráció hiányában pedig ezt a szintet önkizsákmányoló magatartással lehet tartani. A család tagjai közül a mezőgazdaság mellett néhányan munkát vállalnak, vagy idénymunkára mennek külföldre – sok esetben növelve a feketemunkátvállalók számát.

A gazdaságok vizsgálatának szempontja lehet tehát a munkaerő-kibocsátási¹⁶ és munkaerő-felvételi potenciál: a hagyományos gazdaságok kibocsátó tevékenysége nem vizsgálható függetlenül a Székelyföldön a múltban is jelentős munkaerő-migrációtól, amelynek okaiként sokan – Venczel József nyomán – a túlnépesedést nevezik meg azonban azt is

16 A kérdést részletesebben vizsgálta Oláh Sándor Lövete és Homoródmás, valamint Gagy József Csíkpálfalva község kapcsán. Oláh Sándor elemzésében rámutat a falvak demográfiai szerkezete, a gazdálkodás rendszere és a vendégmunka közötti összefüggésre, amiként az előregedő Almás és a stabil demográfiai szerkezetű Lövete kibocsátási potenciáljának különbségeire is, hasonló elemzést végez el Gagy József a Csíki-medence egy községbe tartozó három falujában. (Oláh 2003. és Gagy 2003.)

hozzáteszik, hogy ez nem elégséges indok, ugyanis olyan családok is kibocsátók lehetnek, amelyek egy főre eső megfelelő termelékenységi kapacitással rendelkeznek. Itt azt mondhatjuk, hogy a magyar családok közül azok a kibocsátók, amelyek a hagyományos gazdálkodásban, vagy annak átstrukturálásával nem képesek a megfelelő megélhetést biztosítani a fiataloknak, vagy a családfő túlságosan kisajátítja a gazdaság irányítását, elzárva az újítás lehetőségét, esetleg erre nincs meg a megfelelő tőke, a megfelelő nagyságú földterület, illetve a gépek hiányoznak stb.

A vizsgált településeken megfigyelhető, hogy a falvakon belüli munkaerő-keresletet elsősorban a cigányok, vagy a máshonnan hozott napszamosok elégítik ki: feléjük a gazdaságok felvevőként működnek, ugyanis a normáknak megfelelően egy gazdálkodó nem mehet el másik gazdálkodóhoz napszámba. A külföldi, esetleges alacsonyabb presztízsű munka elvégzése nem válik teljes mértékben részévé a róla forgalmazott képek, mert abban az esetben a közösség nem a munkához kapcsolódó normáit érvényesíti, hanem az eredményhez: amennyiben a pénzből a közösség értékrendjében fontos státuszjavakat be tudja szerezni, a tevékenysége igazolást nyer.

Kérdésként az is felmerülhet, hogy a kibocsátás és felvétel szempontjából a monokultúras vagy a specializálatlan gazdaságok hogyan viselkednek. Ha a kibocsátásnál indokként megnevezett eltartási képességet vesszük alapul, akkor azt mondhatjuk, hogy a specializálatlan gazdaságok nagyobb kibocsátók, azonban ha megnézzük a gazdaságvezetési stratégiákat, nevezetesen azt, hogy ki van döntéshozatali helyzetben, illetve milyenek az egyéni életvezetési aspirációk, akkor nem tekinthetünk el a gazdaságok egyenkénti vizsgálatától.

Azt is csak tendenciaszerű jelenségnek tekinthetjük, hogy a monokultúras gazdaságoknak nagyobb – főként az idénymunkák idején – a munkaerő-szükségletük, amit elsősorban bérmunkával oldanak meg, míg a specializálatlan gazdaságok lehetnek munkaerő-gazdálkodás szempontjából vagy önellátóak, vagy a szükségletet a kölcsönös segítség intézményén belül megoldók. A vizsgált Nyikó menti falvakban például sok gazdaság szinte állandó jelleggel alkalmaz – legtöbbször cigány – napszamosokat, szolgákat, idénymunkák esetén pedig több családot is. Ennek ellenére a fölösleges munkaerő főleg az őszi idénymunkák idején a Küküllő menti szőlősökbe, vagy a Csíki-medence gazdáihoz megy el dolgozni.

Összegzés

E tanulmányban arra próbáltam rávilágítani, hogy milyen szempontok alapján vizsgálható a mai hagyományos és az abból kifele tartó gazdálkodás. A dolgozatot egy erre irányuló alapos és részletes kutatás, valamint elemzés első állomásának tekintem, ekként a felvázolt gondolatokat, következtetéseket visszaellenőrizendőnek és kiegészítendőnek tartom. Mindezek ellenére, úgy vélem, a hagyományos gazdaságok ilyen szempontú vizsgálatát nem kerülhetjük meg, hisz amint a fentiekből is talán kiviláglik, az informális technikáknak bizonyos helyzetekben meghatározó szerepük lehet a munkaerő, a tőke és az információ áramlásában, vagyis a gazdaságok prosperitásának előremozdításában.

A történeti elemeket is felvető vizsgálati szempontok – a kalákázás intézményének megmaradt elemei, a szocializmus technikai és az átalakulás jelenségei – mellett a rendszerben résztvevő javakat is vizsgálandónak tartom, így a termények, javak közösségekben betöltött szimbolikus jelentősége is felvázolhatóvá válik. A szilvapálinka ugyanis bizonyos helyzetekben nemcsak egyszerű termény, hanem egyfajta többlettértékkel is bír, ezért talán érthető, hogy miért ragaszkodnak a gazdák az előállításához, és talán jobban megérthető, hogy miért kelt riadalmat a földek kifáradása és a termelékenység csökkenése Felső-Háromszéken. A fentiekben azt mondtam, hogy mindezek feltérképezéséhez a gazdaságok alapos, talán egyenkénti vizsgálata szükséges, és ezzel pontosabb képet kaphatunk a falusi gazdaságok helyzetéről. Ugyanakkor azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy egy ilyen vizsgálat során az oly sokat emlegetett elszegényedési folyamatok mellett sikertörténetekre is ráláthatunk, hisz az informális kapcsolatok mozgósításának (is) betudhatóan nem egy székelyföldi család képes volt helyi szinten jelentős tőke felhalmozására, sikeres gazdasági stratégiák kidolgozására.

SZAKIRODALOM

- ANDOR Mihály
 1997 Húsfoszfák avagy a hús különleges társadalmi szerepe. *Replika* 27. 117–143.
- BOURDIEU, Pierre
 1978 A szimbolikus tőke. In: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat, Budapest, 379–401.
- CHARMES, Jacques
 2001 *Informal Sector, Poverty and Gender*.
 Forrás: www.wiego.org/papers/charmes3.doc
- CHELCEA, Liviu
 2000 A hiány kultúrája az államszocializmus idején. Áruk, fogyasztók és stratégiák egy román faluban a nyolcvanas években. *Replika* 39. 135–157.
- ÉKES Ildikó
 é. n. *A gazdaság rejtett oldala*.
 Forrás: www.cegnet.hu/cv/9806/cv078_084.htm
- GAGYI József
 2003 Székelyföld – Csíkpálfalva. A község migrációs potenciálja (1990–2002). In: ÖRKÉNY Antal (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. Budapest, 203–215.
- LETENYEI László
 1999 A falusi társadalom rejtett kapcsolatai. In: BORSOS Endre – CSITE András – LETENYEI László (szerk.): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. h. n.
- OLÁH Sándor
 2003 Székelyföld – Homoródalmás és Lövéte. A két falu vendégmunkás potenciálja. In: ÖRKÉNY Antal (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. Budapest, 27–43.
- SIK Endre
 1996 Egy ló-öszvér a lovacról és a samaracról. *Közgazdasági Szemle*, XLIII. július–augusztus, 704–725.
- SZELÉNYI Iván
 2001 Szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban. *Szociológiai Szemle*, 4. 5–12.
- SZABÓ Piroska
 2002 A közös tudás és az egyéni kvalitások motívumai a jelenkori zombói kisüzemek működtetésében. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.) *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban*. Budapest, 75–89.
- SZILÁGYI Miklós
 2002a Mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei. In: Uő. (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban*. Budapest, 7–19.
- SZILÁGYI Miklós (szerk.)
 2002b *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban*. Budapest.